

MAHMUDXO'JA BEHBUDIY – TURKISTON JADIDCHILIGINING
SIYOSIY VA MADANIYAT ARBOBI

Mamadiyurov Ulug'bek Dilshod o'g'li

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Samarqand tamadduni kafedrasi 2-kurs magistrant

Tel.: +99891 318-27-44

E-mail: mamadiyurovulugbek082@gmail.com

Annotatsiya: XIX asr oxiri va XX asrlar Turkiston hududida jadidchilik harakati shakllanishida muhim bosqich hisoblanadi. Bu davrlardagi xonliklar, ayniqsa yirik davlat arboblari tarixining o'rganilishi, ularning shaxsi ochiqqlanishi bugungi kun taraqqiyoti uchun muhim omildir. Ushbu maqolada yirik siyosatchi, bunyodkorlik, madaniyat va ilm-fan homiysi Mahmudxo'ja Behbudiy faoliyati haqida muhokama qilinadi. Uning Buxoro amirligi davrida siyosatda, madaniyatdagi o'rni va Samarqandda amalga oshirgan keng bunyodkorlik ishlariga to'xtalib o'tiladi.

Kalit so'zlar: Mahmudxo'ja Behbudiy, Ismoilbek Gaspirinskiy, Ahmad Yassaviy, Hoji Muin, "Oyna" jurnali, jadidlar, ma'rifatparvarlik, iqtisodiy va siyosiy tazyiqlar.

Аннотация: Конец XIX-XX веков – важный этап становления джадидистского движения в Туркестане. Изучение истории ханов, особенно великих государственных деятелей своего времени, и раскрытие их личностей является важным фактором сегодняшнего развития. В данной статье рассматривается деятельность Махмудходжи Бехбуди, крупного политика, покровителя творчества, культуры и науки. Будут обсуждаться его место в политике и культуре в период Бухарского эмирата, обширная творческая деятельность, которую он проводил в Самарканде.

Ключевые слова: Махмудходжа Бехбуди, Исмаилбек Гаспиринский, Ахмед Ясави, Хаджи Муин, журнал «Ойна», современники, просвещение, экономическое и политическое давление.

Abstract: The end of the 19th-20th centuries is an important stage in the formation of the Jadidist movement in Turkestan. Studying the history of the khans, especially the great statesmen of their time, and revealing their personalities is an important factor in today's development. This article examines the activities of Mahmudhodji Behbudi, a major politician, patron of creativity, culture and science. His place in politics and culture during the period of the Bukhara Emirate, and the extensive creative activity that he carried out in Samarkand will be discussed.

Key words: Mahmudhoja Behbudi, Ismailbek Gaspirinsky, Ahmed Yasawi, Hadji Muin, Oyna magazine, contemporaries, education, economic and political pressure.

KIRISH

Soʻnngi yillarda tarix faniga boʻlgan eʼtibor, bu soha vakillarining yanada kengroq ilmiy faoliyat olib borishga undamoqda. Shu bilan birgalikda, Prezidentimizning ilk kunlardan milliy meros, maʼnaviyat, adabiyot, sanʼat, ilm-fan va taʼlimga boʻlgan eʼtiborni kuchaytirish, ularni zamon ruhiga moslab davlat siyosati darajasiga koʻtarish borasidagi yuritayotgan say-harakatlari yirik olimlarning, yosh tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlarini qoʻllab-quvvatlashda oʻz aksini topmoqda desak xato boʻlmaydi. Xalqimizga yurtimizda yashab oʻtgan tarixiy shaxslar, ularning vatan taraqqiyoti, mustahkamligi, ilm-fan va madaniyat sohalariga qoʻshgan hissasi haqida toʻliqroq va yanada aniq boʻlgan maʼlumotlarni berish bugungi kun tarixchilarining asosiy vazifasi boʻlib hisoblanadi. Bunda tarixchilar oʻtmishda yashab oʻtgan, yirik siyosat arboblari uchun urgʻu berishga harakat qilishadi.

ASOSIY QISM

Oʻtmishi uzoq asrlarga borib taqaladigan tariximizda bunday shaxslar, sarkardalarni koʻplab uchratishimiz mumkin. Ulardan biri – Samarqanddek muqaddas yurtda yashab, oʻzbek davlatchiligiga salmoqli hissa qoʻshgan, nomi yeti iqlimga mashhur siyosatchi madaniyat va yetuk fan arbobi Mahmoʻdxoʻja Behbudiydir. Turkiston jadidlari chor hukumati istibdodidan qoloq ahvolga tushib qolgan Turkiston mahalliy aholini, jumladan oʻsib kelayotgan yoshlarni ijtimoiy-siyosiy, madaniy-marifiy turmishini, ong-saviyasini koʻtarish, taraqqiy ettirish maqsadida juda katta madaniy ishlarni olib bordilar. Mahmudxoʻja Behbudiy taʼkidlaganidek, “Har bir mamlakatda islohot va madaniyat asbobigʻa tasavvul (vosita) va tashabbus etmoqlik harakati u mamlakatning yoshlari tarafidan zuhur eta boshlagani kabi, bizning Turkistonda ham madaniyat eshigi manzalasida boʻlgan maktabi ibtidoiy ila intiboh va islohot jarchisi boʻlgan milliy matbuot qayratlu yoshlarning harakati maorif parvaronlarini soyasida vujudga keldi”.¹

Mahmudxoʻja Behbudiy 1875-yil 19-yanvarda Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlogʻida dunyoga kelgan. Otasi Behbudxoʻja Solihxoʻja oʻgʻli Ahmad Yassaviy avlodidan boʻlib, imom-xatiblik bilan shugʻullangan. Ona tomondan katta bobosi Niyozxoʻja urganchdan boʻlib, Buxoro amiri Shohmurod davrida (1785-1800-y.) Samarqand hududiga kelib qolgan.

Mahmudxoʻja togʻasi qozi Muhammad Siddiq tarbiyasi va qaramogʻida oʻsib voyaga yetdi. Arab tili grammatikasi boʻyicha ilmni kichik togʻasi Mulla Odildan

¹ Karimov I.A. Biz kelajagimizni oʻz qoʻlimiz bilan quramiz. – T.: Oʻzbekiston.1999. B. 385.

o‘rgandi. Buxoro madrasalarida tahsil olib yurgan paytlarida dastlab onasi (1893-y.), so‘ng otasi (1894-y.) vafot etgach, moddiy qiyinchiliklar sabab o‘qishni nihoyasiga yetkaza olmadi. Samarqandga qaytib, Muhammad Siddiq qozixonasida mirzalik qila boshladi. Tez orada qozilikdan mufti darajasiga ko‘tarildi. 1899-1900-yillarda Mahmudxo‘ja Behbudiy Haj ziyoratiga o‘tlanadi. Sakkiz oylik sayohati davrida ozodlik uchun kurash yo‘llarini izladi. Jahonda bo‘layotgan voqea-hodisalar, jumladan, milliy ozodlik harakatlari va ularning sabablari, mohiyatini millat manfaati nuqtai nazaridan tafakkur chig‘irig‘idan o‘tkazadi. Sharqning Yevropa davlatlari mustamlakasi ostida bo‘lgan boshqa mamlakatlari ahvoli haqida ma‘lumotlarni to‘plab, ularning hurriyat yo‘lidagi harakatlarini o‘rgandi.²

Behbudiyshunos olimlarning risola va maqolalaridagi adib hayotiga oid qariyb barcha ma‘lumotlar Hoji Muinning ustoz haqidagi maqolalaridan bilib olamiz. Atoqli dramaturg va jurnalist Hoji Muin (1883-1942) Behbudiyning sodiq shogirdlari va safdoshlaridan biri bo‘lib, uning “Mehnatkashlar tovushi” va “Zarafshon” gazetalari hamda “Uchqun” jurnalida chop etilgan maqolalari behbudiyshunoslar uchun eng ishonchli va mo‘tabar manba hisoblanadi. Shuning uchun ham quyida Behbudiyning nasl-nasabi bilan Hoji Muin bergan ma‘lumot orqali tanishishni ayni muddao, deb bilamiz. “Mahmudxo‘ja bin Behbudxo‘ja bin Solihxo‘ja bin Niyozxo‘ja, - deb yozadi Hoji Muin, - Behbudiyning katta bobolari. Nasab jihatidan Xo‘ja Ahmad Yassaviyga borib taqaladi”. Bu so‘zlarda tilga olingan Solihxo‘ja bilan Niyozxo‘ja Behbudiyning bobolari bo‘lib, Hoji Muin ularning kelib chiqishini Ahmad Yassaviyga qarindoshlik rishtalari bilan bog‘langanini alohida ta‘kidlaydiki, uning bu ma‘lumotni Mahmudxo‘ja Behbudiyning o‘zidan eshitganligi shubha uyg‘otmaydi.³

Behbudiy dunyoqarashining shakllanishida Rossiya jadidchilik harakatining asoschilaridan biri Ismoilbek Gaspirinskiyning ta‘siri katta bo‘lgan. U 1892 yilda Turkistondagi maktablarni isloh qilish, «usuli savtiya»ni joriy etish haqidagi taklifi bilan Turkiston general-gubernator N.O. Rozenbaxga murojaat etadi. Javobga erisha olmagach, 1893 yilda Toshkentga keladi, Samarqand va Buxoro shaharlarida bo‘lib, mahalliy xalqlar bilan gaplashib, dastlabki yangi usuldagi maktablarni ochadi. Behbudiy ustoz Gaspirinskiy bilan bo‘lgan uchrashuvini juda maroq bilan xotirlaydi. Behbudiy o‘zbek va tojik tillarida chiqargan juda ko‘p darslik va qo‘llanmalarda Gaspirinskiy qarashlariga tayanib ish ko‘radi.⁴ Xususan, Gaspirinskiyning 1898 yilda nashirdan chiqqan «Rahbari muallimlik yoki muallimlarga yo‘ldosh» kitobiga ergashadi. “«Usuli savtiya» maktablarining Rusiyadagi bosh muassisi Ismoilbek Gaspirinskiy hazratlaridir. Birinchi yangi usul alifboning murattib va noshiri yana

² “Yangi O‘zbekiston” gazetasi 2022-yil 19-yanvar, 12-son

³ Hoji Muin. Tanlangan asarlar. To‘plovchi va nashrga tayyorlovchi N.Namozova. - Toshkent: Ma‘naviyat, 2005. – B. 19.

⁴ “Guliston” jurnali, 1995 –yil, 2- son.

Ismoilbek Gaspirinskiy hazratlaridir», - deb yozadi Behbudiy 1914 yilda.⁵ Behbudiy Gaspirinskiyning har jihatdan o‘ziga xos ustoz deb bildi. U ustozining aql-u hayratini, millat yo‘lidagi fidoiyligini juda yuksak e’tirof etadi. Uning vafoti munosabati bilan yozgan maqolasida «Rusiya musulmonlari ichida bunday bir zot kelgan yo‘qdur», - deb ta’kidlab o‘tganlar.

Mahmudxo‘ja Behbudiy Turkiston hududida til masalasini ham ko‘tarishga harakat qilgan. Behbudiy Turkiston uchun turkiy bilan bir qatorda forsiy tilning “O‘rta sheva”sini ilgari suradi. Bu taklifning amaliy natijasi sifatida 1914-1915 yillarda Samarqandda Behbudiy tomonidan nashr qilingan “Oyna” jurnalini ko‘rsatish mumkin. Baldauf Behbudiyning bu tashabbusini o‘z o‘quvchilari bilan hamfikir va hammaslak ekanligini bildirish va ko‘rsatish deb baholaydi.⁶ Turkistonda ikki tillilik masalasini Behbudiy “Oyna” jurnalini chiqarmasidan ancha oldin, 1909 yili “Tarjimon” gazetasida yo‘llagan maqolasida ko‘targan edi. Behbudiy turkiy va forsiy tilning turkistonliklar uchun ahamiyatli ekaniga e’tibor qaratmoqchi bo‘ldi va ikkala tilning maktabda tahsil olishda kiritilishi tarafdori ekanligini ilgari surdi.⁷

Mahmudxo‘ja Behbudiy Turkistonning siyosiy faoliyatda o‘z taklif va fikrlari bilan aralashib turgan. Behbudiy Gaspirinskiy taklif etgan yo‘nalishdan biroz farqli “Turkiston madaniy muxtoriyati” loyihasini ishlab chiqdi va uni muhokama qilish uchun davlat Dumasidagi musulmon fraksiyasiga yo‘lladi. Ushbu loyiha bir necha yil oldin Gaspirinskiy tomonidan Istanbulga olib ketilgan arxivdan topildi.⁸ Behbudiy loyihani Dumaga kiritishdan oldin Gaspirinskiyning maslahatini olish maqsadida unga yuborgan ko‘rinadi. Ushbu loyiha Davlat Dumasiga yuborilgan yoki yuborilmaganligi noma’lum. Behbudiyning siyosatga doir nazariy qarashlari uning “Kitobi muntaxabi jug‘rofiyai umumiy va namunai jug‘rofiya” darsligida, “Duma va Turkiston musulmonlari”, “Xayr ul-umuri avsatuha”, “Muhtaram Samarqandiylarg‘a xolisona arz” va shu kabi maqolalarida o‘z ifodasini topgan. Xususan, “Kitobi muntaxabi jug‘rofiyai umumiy va namunai jug‘rofiya” darsligida Behbudiy dunyoda mavjud bo‘lgan davlat boshqaruvi tizimi haqida mufassal ma’lumot beradi.⁹

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Mahmudxo‘ja Behbudiy millat sha‘nini himoya qilish naqadar muhim ish ekanini chuqur his etadi va bu borada ko‘plab ijodiy ilmiy maqolalarida yozadi. Ayniqsa, XX asrning 20-yillariga kelib, xalqimizning rasman “O‘zbek” deb atalishida buyuk jadid bobomiz Behbudiyning munosib hissasi bor.

⁵ Istiqlol qahramonlari “Mahmudxo‘ja Behbudiy” T. 2009 y. 8 bet.

⁶ Baldauf, Ingeborg. XX asr o‘zbek... –B.40.

⁷ Mahmudxo‘ja bin Behbudxo‘ja. Turkistonda maktab lisoni // Tarjimon, 1909, № 14, 21.

⁸ Hablemeto‘g‘lu, Necip / Kocao‘g‘lu, Timur. Behbudi‘nin T‘rkistan Medeni Muhtariyeti Layihasi. – Kocao‘g‘lu, Timur (ed.). The Reform Movements and Revolutions in Turkistan (1900-1924). SOTA, Haarlem, 2001. –P.436-466.

⁹ Behbudiy, Mahmudxo‘ja. Kitobi muntaxabi jug‘rofiyai umumiy. – Mahmudxo‘ja Behbudiy. Tanlangan asarlar (Nashrga tayyorlovchi, so‘zboshi va izohlar muallifi B.Qosimov) 3-nashri. –Toshkent: Ma’naviyat, 1999. –B.243-245.

Mahmudxo‘ja Behbudiyning chop etilgan maqolalari taraqqiyarvar kishilar va ayniqsa, yoshlarning diqqat-e’tiborini qozongan va hozirgi kunda alloma qoldirgan rang-barang adabiy, madaniy va ma’rifiy ijodi xalqimizning boy merosiga aynalgan. Mahmudxo‘ja Behbudiy XX asr boshidagi Turkistonning yirik siyosiy arbobi sifatidagi qarashlari Gasprinskiy fikrlari bilan hamohang bo‘lganligini yana bir dalili sifatida uning sotsializmga bo‘lgan munosabatida ko‘rishimiz mumkin. Mahmudxo‘ja Behbudiy siyosiy faoliyati haqida boshqa jadid vakillari ham ko‘lab fikrlarni bildirishga harakat qilishmoqda va uning o‘sha davr hayotiga qanchalik mos ekanligini turli mulohazalarida oydinlashtirishgan. Hozirgi vaqtda ko‘plab dunyo olimlari Mahmudxo‘ja Behbudiy ilmiy faoliyati siyosiy va madaniy hayotda naqadar muhim ekanligini kelajak avlodga tushuntirishmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. “Guliston” jurnali, 1995 –yil, 2- son.
2. “Yangi O‘zbekiston” gazetasi 2022-yil 19-yanvar, 12-son
3. Baldauf, Ingeborg. XX asr o‘zbek... – B .40.
4. Behbudiy, Mahmudxo‘ja. Kitobi muntaxabi jug‘rofiyai umumiy. – Mahmudxo‘ja Behbudiy. Tanlangan asarlar (Nashrga tayyorlovchi, so‘zboshi va izohlar muallifi B.Qosimov) 3-nashri. – Toshkent: Ma’naviyat, 1999. – B. 243-245.
5. Hablemetoğlu, Necip / Kocaoğlu, Timur. Behbudi’nin Türkistan Medeni Muhtariyeti Layihası. – Kocaoğlu, Timur (ed.). The Reform Movements and Revolutions in Turkistan (1900-1924). SOTA, Haarlem, 2001. – P. 436-466.
6. Hoji Muin. Tanlangan asarlar. To‘plovchi va nashrga tayyorlovchi N.Namozova. - Toshkent: Ma’naviyat, 2005. – B. 19.
7. Istiqlol qahramonlari “Mahmudxo‘ja Behbudiy” T. 2009 y. 8 bet.
8. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o‘z qo‘limiz bilan quramiz. – T.: O‘zbekiston. 1999. – B. 385.
9. Mahmudxo‘ja bin Behbudxo‘ja. Turkistonda maktab lisoni // Tarjimon, 1909, № 14, 21.